

Грамадскія адносіны ў сярэднявечнай Цэнтральнай Еўропе па археалагічных даных

Рыер Я.Р.

(г. Магілёў, Беларусь)

Сярэднявечча ў Еўропе, як вядома, было эпохай фармавання падмуркаў сучасных цывілізацый. Таму актуальна пільная ўвага да вытокаў гэтых цывілізацый, да генезіса таго ладу, які склаўся ў сярэднявеччы і традыцыйна зацэпа феадальным. У сучаснай гістарыяграфіі стала ўжо агульным месцам прызнанне розных мадэляў федалізму, у тым ліку і ў Еўропе. Адсюль узрастае патрэба ў дэталёвым высвятленні механізму ўтварэння розных шляхоў, па якіх у сярэднявеччы пачалі рухацца выхадзіўшыя з першабытнасці “варвары”. Ва ўмовах вычарпанасці не вельмі багатых пісьмовых крыніц, асабліва раннесярэднявечных, узрастае роля археалагічных даных.

Вядома абмежаванасць археалогіі, гранічнасць яе пазнавальных магчымасцей у сацыялагічных вышуках. Але ж вядома і тое, што археалагічныя матэрыялы фіксуюць і маёмасную няроўнасць, і абасабленне ваенна-уладавых слаёў, і некаторыя іншыя сацыяльныя з’явы. Сучаснай археалогіяй, ў тым ліку на акрэсленай у назве артыкула тэрыторыі, накоплены даволі значны матэрыял з розных помнікаў, які дазваляе зрабіць пэўныя абагульненні. А яны неабходны для выдзялення масавых з’яў, тэндэнцый развіцця.

Змены, якія прывялі да ўзнікнення сярэднявечнага грамадства, пачаліся ў мікраміры першабытнасці — ў абшчынах. Нягледзячы на вядомую нязначнасць і невыразнасць археалагічных сведчанняў аб унутрыабшчынных працэсах першых стагоддзяў сярэднявечча, некаторыя аспекты і, што больш каштоўна, тэндэнцыі можна канстатаваць.

Па агульнапрынятаму меркаванню даследчыкаў, большасць вядомых заходнееўрапейскіх паселішчаў VI — VII стст. з’яўляецца месцамі пражывання адзіных вялікіх сем’яў з агульнымі уласнасцю і гаспадаркай. Напрыклад, у Бржецлаў-Паганска прасочаны адзіныя гаспадарчыя двары, ў якіх пражывала па 12—18 чалавек. Размяшчэнне жытлаў і зерневых ям сведчыць аб сумесным карыстанні алошнімі, што на думку В. Достала, адлюстроўвае наяўнасць вялікасямейнай абшчыны — патраніміі (Dostal, 1982; 1985). Як паселішча адной патраніміі можа інтэрправацца кожная з храналагічных фаз Дэсаў-Мозікаў, якая існавала на працягу 25—30 гадоў (жыццё аднаго пакалення) і налічвала 7—10 двароў з агульнымі гаспадарчымі ямамі (Hertmann, 1965. S. 20; Die Slawen ..., 1972. S. 127—128; Die Slawen ..., 1985. S. 162—171). І наогул, К.Бранкачк канстатуе, што ў заходніх славян вялікая сям’я існуе да VIII — IX стст., а яе адгалоскі ў выглядзе абшчыннай уласнасці на ўгоддзі — і ў XI стст. (Brankačk, 1964. S. 137—139). Але адзначаныя патраніміі, што падкрэсліваў В.Достал, былі ўжо на стадыі распаду, бо складаліся з індывідуальных жытлаў (плошчай да 10—15 кв.м.), разлічаных на адну малую сям’ю. Так адзначаецца новая рыса таго

часу — адзіная гаспадарка пры індывідуалізацыі асабістава жыцця — асобны дах для маладых сем'яў. Такім чынам, можна меркаваць, што распад родавых абшчын пачынаўся, па меншай меры ў прасочаных выпадках, не з гаспадарчага, а з асабістага абасаблення, ў чым можна бачыць праяву прымата асобных адносін над эканамічнымі парадкамі. Але гэты працэс быў вельмі марудным і яго нельга абсалютаваць.

Так, у Торнаве VIII — IX стст. назіраліся і вялікія дамы, якія маглі ўмяшчаць да 8—9 малых сем'яў. Праўда, гэта было прасочана не на селішчы, а на перадграддзі, ў спецыфічных умовах жыцця пры паноўніцкай рэзідэнцыі (Herrmann, 1965. S. 128; Die Slawen ..., 1985. S. 171).

Аднак ёсць і адваротныя прыклады. На паселішчы VI — VII стст. у Бржезна малых сем'яў не толькі жылі ў асобных жытлах, але, на думку І. Пляйнаравай, і вялі самастойную гаспадарку (каля кожнага дома былі асобныя зерневыя ямы). Маёмаснай дыферэнцыяцыі, аднак, не назіралася (інвентар паўсюдна быў аднолькавым). Зямлёй, жа, напэўна, насельнікі пасёлка валодалі сумесна, бо на новыя ўгоддзі перамяшчаліся ўсёй вёскай (Pleinereva, 1975. S. 105—112; Přeheid ..., 1980. S. 55). Тут можна бачыць пачатак і гаспадарчага абасаблення малых сем'яў.

Аднак на колькі нават у даным месцы гэты працэс быў неабарачальным, судзіць цяжка. Бо канчатковае выдзяленне малых сем'яў і складанне індывідуальных сялянскіх сядзіб як комплексаў жылых і гаспадарчых пабудов з прысядзібнай зямлёй, часта — з агароджай, адзначаецца ў заходніх славян з XI — XII стст. Адначасова прасочваецца і з'яўленне няроўнасці сярод жыхароў паселішчаў (Brachman, 1978. S. 83; Donat, 1980. S. 125—131; Herrmann, 1965. S. 20; 1968. S. 247—248; Die Slawen ..., 1972. S. 128; Die Slawen ..., 1985. S. 185). Так завяршыўся працяглы пярэды грамадскіх пераўтварэнняў у заходнеславянскай вёсцы. Яго асаблівае было доўгае, працяглае захаванне сумеснай гаспадарчай дзейнасці вялікасямейных калектываў і адсюль — маруднае выдзяленне малых сем'яў як эканамічных адзінак. Таму аб асабістай сялянскай зямельнай уласнасці як масавай з'яве да XI — XII стст. у заходніх славян гаварыць не прыходзіцца.

Іншым быў шлях развіцця германскай вёскі і яе грамадскай арганізацыі — абшчыны. Сялянскія двары-сядзібы, па крайняй меры, на тэрыторыі Нідэрландаў і ў Ніжнім Рэйне прасочаны дастаткова выразна ўжо з II — III стст. н.э. Пры гэтым у сядзібках адзначаюцца і адзнакі няроўнасці (Dostal, 1985). На гэтай аснове і ствараліся ў першай палове I тыс. н.э. вядомыя па пісьмовым крыніцах алоды, а ў VI — VII стст. — абшчыны-маркі з самастойнымі сялянскімі надзеламі і ўгоддзямі агульнага з суседзямі-абшчыннікамі карыстання (Donat,

1980. S. 136; Gringmuht-Dallmer, 1983. S. 110). Пры гэтым існавалі і вялікія, і малыя сем'і. У цэлым, працэс фармавання малых сем'яў ў германцаў расцягнуўся, па археалагічных даных, што падкрэсліваў Х.Штойер, на многа стагоддзяў і аж да эпохі Каралінгаў патрыярхальныя сем'і суіснавалі з малымі (Donat, 1980. S. 49; Steuer, 1979. S. 627—628). У VIII — IX стст. адбываўся пераход да малых сем'яў і ў Скандынавіі (Гуревич, 1960; Закс, 1986).

Іншы, ў параўнанні з заходнімі славянамі шлях пераўтварэння у абшчыне — ранняя гаспадарчае абасабленне малых сем'яў — прывёў і да іншых адрозненняў. У найбольш поўна даследаваным паселішчы — Феддэрзен-Вірде ўжо з I — II стст. адзначана стварэнне пэўных маёмасных і сацыяльных адрозненняў сярод сем'яў. Даследчык паселішча В. Гаарнагель нават піша пра з'яўленне паноўніцкай сям'і і маламаёмасных (залежных - ?). Тая ж сітуацыя назіраецца і на іншых паселішчах Паўночнай Германіі і, асабліва, Ютландыі (Haarnagel, 1979. S. 321). Так ранняе абасабленне сем'яў у абшчынах прывяло і да значна больш ранняй чым у суседзяў германцаў на ўсходзе, дыферэнцыяцыі вясковага насельніцтва. На жаль, практычна не вядома сітуацыя ў іншых землях германскага свету.

У эпоху Меравінгаў і Каралінгаў вядомы новыя прыклады наяўнасці багатых двароў у сялянскіх гаспадарках, а таксама маламаёмаснага насельніцтва. Маёмасныя і сацыяльныя адрозненні назіраюцца і ў пахаваннях каралінгскага часу. У IX ст. з магільна-радавых германцаў знікае зброя (Donat, 1978; 1980. S. 124; Herrmann, 1967. S. 349—352; Fehring, 1973. S. 30; Gringmuht-Dallmer, 1983. S. 53, 110; Steuer, 1979. S. 611). Такі быў ход пераўтварэнняў у германскай абшчыне.

Далейшыя змены ў грамадскім стане даволі выразна адлюстроўваюцца развіццём гарадзішчаў. Раннесярэднявечныя гарадзішчы з'явіліся пасля завяршэння пярэды Вялікага перасялення народаў ва ўмовах пачатку стабілізацыі і кансалідацыі насельніцтва і першапачаткова яны былі мясцовымі абшчыннымі цэнтрамі. Паяўленне ўмацаванняў на іх было звязана як з неабходнасцю абароны ад знешніх ворагаў, так і з пачаткам сацыяльных змен у грамадстве — выдзяленнем і абасабленнем вярхоў. Менавіта другі аспект рабіў раннесярэднявечныя ўмацаванні паселішчы ўстойлівымі. Таму іх вылучэнне дазваляе фіксаваць пачатак і складанне класавага грамадства.

Раннеславянскія гарадзішчы ўзніклі ва ўмовах ўсталявання палітычна стабільнай тэрыторыі ў VI — VII стст. і праіснавалі ў заходніх славян да X — XI стст. Як правіла, такія гарадзішчы ўзнікалі ў шчыльна заселеных месцах і ўяўлялі сабой умацаваныя вёскі, насельніцтва якіх працягвала займацца звычайнай сялянскай дзейнасцю. Памеры гэтых па-

селішчаў былі розныя, але звычайна ад 0,6 да 8 га, прычым буйныя — мала. Такія паселішчы былі аднапляцовачнымі, забудаванымі па перыметры (з унутранага схілу вала). Вядомыя ва ўсходніх славян гарадзішчы-сховішчы без пастаяннага насельніцтва ў разглядаемым рэгіёне з'явіліся толькі з пашырэннем межплямённых сутыкненняў; у Чэхіі, напрыклад, як адзначае М. Шоле, з IX ст. Дыферэнцыяцыі сярод насельнікаў гарадзішчаў не назіраецца. Сярод найбольш даследаваных помнікаў разглядаемага тыпу трэба адзначыць Торнаў у лужычаў (VII — VIII стст., фаза "А"). З IX ст. пачынаецца паступовы заняпад гэтых гарадзішчаў. З адных насельніцтва вяртаецца на больш прыдатныя для гаспадарчай дзейнасці селішчы, на іншых застаюцца адміністрацыйныя вярхі, воіны і рамеснікі, а самі паселішчы становяцца цэнтрамі акруг. У менш развітых месцах працес заняпаду такіх "народных" гарадзішчаў зацягнуўся да XI ст., але іх асноўная маса знікла ці змяніла свае функцыі ў IX — X стст. (Беранова, 1988; Береш, 1988; Рьер, 1988; Bialekova, 1975; Bukowska - Gedigowa ..., 1986; Cnotliwy..., 1980; Čechy..., 1984. S. 46—47; Dąbrowska, 1971, 1973, 1978; Die Slawen..., 1985. S. 17, 189—190; Gardawski, 1966, 1970; Gorska ..., 1976; Grebe, 1976. S. 188; Habovštiak, 1972; Herremann, 1960. S. 53—55; Herremann, 1966; Hilczerówna, 1967. S. 149—150, 280—281; Hilczerówna ..., 1970. S. 78—82; Historia kultury ..., 1978. S. 35—36; Hołowińska, 1956. S. 77—79; Jamka, 1961; Jastrzębski, 1983; Kaletynowie ..., 1968; Kamińska, 1971; Kaźmierczyk, 1966; Kowalenko, 1936; Kudrnač, 1969, 1979; Kunysz, 1968; Kurnatowscy ..., 1972. S. 172—173; Labuda, 1975. S. 101—102; Łaczewska, 1975; Leciejewicz, 1968; Łodowski, 1971; Łodowski, 1980. S. 20—24, 96—112; Łosiński, 1982; Mapa ..., 1964; Olczak ..., 1976; Parczewski, 1986; Podwińska, 1971. S. 361; Porzesiński, 1975. S. 47; Přehled ..., 1980. S. 61; Poulik, 1975. S. 170; Poulik, 1988; Rozwój ..., 1970. S. 122; Schuldt, 1979; Seyer, 1977; Szymański, 1983; Turek, 1963. S. 203—204; Šolle, 1966, 1968, 1984. S. 30—54; Zanikle ..., 1971).

У германцаў "народныя бургі" як умацаванні для ўсяго навакольнага насельніцтва, былі вядомы з першых тысячагоддзяў I тыс.н.э. і існавалі ў асноўным да VII ст.¹ Часцей за ўсё гэта — сховішчы і вядома іх нямнога. (Майер, 1981. С. 122; Brachmann, 1982; Grimm, 1958. S. 24—26, 182; Jankuhn, 1960. S. 121—122).

З сярэдзіны VIII ст. месцамі, а з IX ст. амаль паўсюдна ў заходніх славян характар гарадзішчаў ускладняецца і робіцца больш разнастайным. Палыбляюцца і рэгіянальныя адрозненні. З'яўляюцца складаныя многапляцовачныя гарадзішчы, на якіх выдзяляюцца пляменныя вярхі з дружынамі. Такія рэзідэнцыі становяцца і адміністрацыйнымі цэнтрамі новага тэрытарыяльнага дзялення. З ростам насельніцтва яны пашыраюцца да 20 і больш гектараў. У

Польшчы найбольш інтэнсіўна гэтая сістэма складаецца ў IX — X стст. Такія гарадзішчы размяшчаліся звычайна ў цэнтрах шчыльна заселеных агламерацый. Заняпад іх адносіцца да канца X — пачатку XI стст., што было звязана са станаўленнем пястоўскай дзяржавы. Верагодна, яны былі звязаны перадусім з дадзяржаўнымі арганізацыямі мясцовай знаці, якая кансалідавалася. У міжплямённых барацьбе за тэрыторыі і дані, што разгарнулася ў тэя часы, перамогшыя роды звычайна разбуралі старыя цэнтры і стваралі свае з намеснікамі-кашталянамі. Апошнія маглі знаходзіцца на перабудаваных, дадаткова ўмацаваных старых цэнтрах, але часцей узніклі на новых месцах, па суседству з разбуранымі мясцовамі ўмацаваннямі. Развіццё раннепястоўскай арганізацыі адлюстравалася ў тэрытарыяльным распаўсюджанні кашталянскіх гарадзішчаў у XI — XIII стст. У XII — XIV стст., з пераходам улады на месцах ад кашталянаў і княжыцкіх ураднікаў да мясцовай знаці — жыхарам, такія рэзідэнцыі гублялі свае значэнне. Тады ж з'явіліся каменныя княскія, а затым і каралеўскія замкі. Часам для новых мэтай выкарыстоўваліся і старыя, адміністрацыйныя ўмацаванні паселішчы, іншыя пераўтвараліся ў дзяцінцы гарадоў. Наогул жа рэзідэнцыі можных адзначаліся з X — XI стст. (месцамі, мабыць і з другой паловы IX ст.). Хаця размежаваць сацыяльнае прызначэнне многіх гарадзішчаў вельмі складана. (Рьер, 1988; Cnotliwy, 1980; Dąbrowska, 1971, 1978; Fijała ..., 1975; Hensel ..., 1962. S. 186; Hilczerówna, 1970. S. 98—100; Kaletynowie ..., 1968; Kamińska, 1953, 1971; Kanysz, 1968; Kaźmierczyk, 1966; Kowalenko, 1936; Kramarek, 1969. S. 156—164; Kurnatowska ..., 1983; Lalik, 1967; Labuda, 1975. S. 101—102; Łosiński, 1982. S. 193—194; Mapa ..., 1964; Parczewski, 1986; Podwiński, 1971. S. 101; Szemański, 1966; Węski, 1966. S. 73).

У чэха-мараўскіх і заходнеславянскіх землях у IX ст. старыя плямёныя гарадзішчы выцясяюцца ці ўспрымаюць новыя функцыі — уключаюцца ў тэрытарыяльна-адміністрацыйную сістэму Вялікамараўскай дзяржавы. Узнікаюць і асабіста вялікамараўскія ўмацаваныя цэнтры. Насельніцтва гэтых гарадзішчаў ужо аддзяляецца ад навакольных мясцовых жыхароў сваімі ваенна-адміністрацыйнымі функцыямі. Канцэнтрацыя службылага элемента вяла да павялічэння пляцовак гарадзішчаў і спрыяе ўзнікненню і росту перадграддзяў з абслугоўваючымі людзямі, у тым ліку і прафесійнымі рамеснікамі. На шэрагу гарадзішчаў перадграддзі таксама абносяцца ўмацаваннямі. У выніку з'яўляюцца гарадзішчы, што складаліся з некалькіх дзясяткаў гектараў. З X ст. на шэрагу такіх помнікаў назіраецца паяўленне дадатковых умацаванняў вакол палаца — жылля ўладальніка ці правіцеля гарадзішча з княскіх прыблжаных, або з прадстаўнікоў мясцовай знаці, што ім падпарадкаваліся. Так адбываецца абаабленне наблітэта ў асобных акропалях-крамлях

(Береш, 1988; Шалковский, 1987; Beranová, 1978. S. 170—179; Buchvaldek ..., 1978; Dábrowska, 1978; Fiala ..., 1975. S. 432; Meřynský, 1966; Novotný, 1963; Přehled ..., 1980. S. 14, 40—42, 78—80; Staňa, 1972; Turek, 1963, 1985; Šolle, 1966, 1966f, 1968, 1977; Vaňa, 1969; Velínský, 1985).

Гэтыя адміністрацыйныя цэнтры ахоплівалі акругу ў 24—100 кв.км. Памеры кожнага цэнтра і яго ўмацаванняў былі адпаведны акрузе і яе насельніцтву. У месцах, што не былі ахоплены вялікамараўскім уплывам, такія ж адміністрацыйныя цэнтры ўтварала мясцовая княская ўлада на працягу тых жа IX—X стст. (Бялекова, 1985. С. 111; Fialová ..., 1966. S. 5; Turek, 1963. S. 206—207).

Іншай формай умацаваных паселішчаў IX—X стст., вывучаных у чэха-мараўскіх і славацкіх землях, робяцца невялікія ўмацаваныя сядзібы-двары, што складаліся ў межах вялікамараўскай адміністрацыйнай сістэмы як цэнтры малых тэрытарыяльных акруг. На думку Д. Бялекавай, такія сядзібы не былі звязаны з унутраным развіццём гэтых тэрыторый і ўзніклі не без франкскага ўплыву. Класічны прыклад такой умацаванай сядзібы — гарадзішча Паганска ў Бржэшлага: квадратнае драўлянае ўмацаванне ў I га, з касцёлам і могілкамі, з рэзідэнцый-палацам, якая была рэзка адзелена ад гаспадарчай частцы пасялення. Іншыя падобныя сядзібы не абавязкова мелі строга геаметрычныя формы. Жылі на такіх сядзібах прадстаўнікі служылых слаёў — дружыннікі вяльможаў ці саміх князёў. І размяшчаліся гэтыя гарадзішчы паблізу рэзідэнцыі іх патронаў (Бялекова, 1985; Dostal, 1978; Fialova ..., 1966; Přehled ..., 1980. S. 85). Але такіх рэзідэнцый было не многа і ў асноўным там, дзе ўжо складалася дзяржаўнае ўтварэнне — Вялікая Маравія. У жыхарах такіх сядзіб можна бачыць пачатак фармавання мелкага служылага саслоў'я — будучых дваран.

На працягу X - пачатку XI стст. буйныя шматплячованыя вялікамараўскія гарадзішчы ва ўмовах палітычнага упадка прыйшлі ў заняпад. Толькі асобныя праіснавалі ўсё XI ст. (Hejna, 1961. S. 19; Turek, 1956. S. 254—256). У Славакіі на некаторых з іх склаліся вянгерскія камітатныя (адміністрацыйныя) цэнтры. Іншыя працягвалі функцыянаваць да XII—XIII стст. як умацаваныя паселішчы па-за рамкамі дзяржаўнай адміністрацыйнай сістэмы. Новыя невялікія ўмацаваныя рэзідэнцыі з'явіліся ў XI—XIII стст. у паўночнай Славакіі (Fiala ..., 1975. S. 432—436; Čaplovič ..., 1985. S. 245—247). Замкі як цэнтры ўдзелаў выдзяляюцца ў XI—XIII стст. у розных месцах Маравіі. Праіснавалі яны да канчатковага зацвярджэння там улады Пржэмыслоўцаў (Novotný, 1975). У другой палове X ст. пачынае фармавацца ў Чэхіі градская сістэма. К канцу X ст гэтыя гарадзішчы пераўтвараюцца ў адміністрацыйныя, культывыя і рамесніцкія цэнтры пржэмыслоўскай дзяржавы з кашталянамі, што сядзелі там

(Hejna, 1961. S. 19; Žemlička, 1980. S. 33). Гэтыя цэнтры ўзніклі або на месцы старых вялікамараўскіх гарадзішчаў, або побач, у больш зручных месцах (каля новых шляхоў, мастоў і г.д.) і былі менш памерамі, толькі да некалькіх гектараў (Přehled ..., 1980. S. 79—81; Turek, 1963. S. 211—212).

У XI ст. працягвалася і традыцыя існавання малых гарадзішчаў — сядзіб дружыннікаў. Яны таксама ўрасталі у раннефеадальнае пржэмыслоўскае грамадства. Так фармаваліся буйныя грады феадальнай знаці і мелкія градкі будучай шляхты, якія расквітнелі пазней (Přehled ..., 1980. S. 85—86). Да XIII ст. гэтая шляхта яшчэ была слаба звязана з зямлёй. Служачы князю ці вяльможы, шляхцічы залежылі ад ніх і сяліліся паблізу (Bonač, 1975. S. 154; Štepanek, 1967. S. 62).

Так на працягу VIII/IX—X/XI стст. склалася сістэма ўмацаваных паселішчаў пануючага класа. Да XII ст. у Чэхіі і Маравіі склалася структура ўмацаваных паселішчаў — рэзідэнцый князёў, прадстаўнікоў княскай адміністрацыі, вяльможных сем'яў (Hejna, 1961. S. 30; 1985. S. 89; Plaček, 1986).

Аналагічныя працэсы адбываліся і ў палабскіх славян. У VIII ст. яшчэ існавалі гарадзішчы-сховішчы, якія, верагодна, былі і грамадскімі цэнтрамі (месцамі сходаў). На некаторых з іх былі капішчы. Асобныя такія помнікі вядомы і пазнее, напрыклад Гросс-Раден (IX—X стст.) (Schuldt, 1978).

Але на працягу другой паловы VIII - пачатку IX ст., месцамі і пазнее (у залежнасці ад узроўню развіцця плямёнаў) з'яўляюцца гарадзішчы новага тыпу, адносна меншыя па памерах, звычайна дыяметрам 20—80 м. з больш магутнымі ўмацаваннямі і адносна прасторнымі жытламі. Характэрны прыклад — фаза "Б" Торнаўскага гарадзішча (VIII—IX стст.). Памеры ўмацаванняў павялічыліся на ім да 88% усёй плошчы помніка. У пабудаваных замест былога агульнага збудавання па перыметры (у абшчынны час) з'явіліся 19 секцый-казематаў, што прымыкалі адзін да другога (па 12–15 кв.м.). А ў цэнтры пляцоўкі размясцілася пабудова з 30 кв.м. плошчы. Аўтар раскопак Й.Херрманн лічыць, што гэтая пабудова — жытло паноўніка з сям'ёй. Гаспадарчыя збудаванні былі ва ўмацаваным перадградзі. Там жа былі жытлы абслугі. Працэс складання такіх гарадзішчаў працягваўся ў IX - пачатку X ст. Гэта азначала, па агульнай думцы, распад пляменнай арганізацыі і фармаванне лакальнай улады знаці (Brachmann, 1978; Die Slawen ..., 1985. S. 170-171, 207-211; Donat, 1980. S. 62; Herrmann, 1966, 1968. S. 248; Marschalleck, 1957; Struve, 1975. S. 99; Unfersagt ..., 1963. S. 81).

Асноўная маса сялян у Палаб'і яшчэ заставаўся свабоднай, аб чым можа сведчыць даволі рэдкае размячэнне гарадзішча. Але ў IX ст. тут, як і на польскіх, чэха-мараўскіх і славацкіх землях, пачала складвацца сістэма градскіх акругоў з гарадзішчамі

ў апорных пунктах, якія часта звязаны з плямённай арганізацыяй і структурай, што робіць іх аналагічнымі сербскай “жупе”, польскаму “аполе”, усходнеславянскаму “міру” і “верві” (Brachmann, 1975. S. 220; Die Slawen ..., 1985. S. 17, 69; Herrmann, 1960. S. 64; Marschalleck, 1954. S. 37; Seyer, 1987. S. 15). На працягу далейшага развіцця, кансалідацыі палітычнай улады ці яе пераразмеркавання адны цэнтры ўмацоўваліся і пашыраліся, іншыя — зніклі (Brachmann, 1975. S. 220—222).

У X — XII стст. (месцамі з IX ст.) існавалі і так званыя малыя паноўніцкія гарадзішчы (звычайна круглыя, дыяметрам 25–40 м). Яны знешне нагадвалі заходнееўрапейскія “мотте” (вежы на умацаваных халмах). Такія малыя гарадзішчы маглі быць рэзідэнцыямі адміністратараў з княскага акружэння, або мясцовай знаці, што ўрасталі ў новыя дзяржаўна-тэрытарыяльныя структуры. Росквіт такіх гарадзішчаў прыходзіцца на сярэдзіну XI - канец XIII ст. Але ў ходзе нямецкай экспансіі яны паступова выцясяліся новымі паноўнікамі. Прасочаны ў Палаб’і і сведчанні асядання службылага слою на зямлю — сядзібы ў вёсках X — XII стст. (Brachmann, 1975; Herrmann, 1960, 1968; Holnagel, 1971).

У германскіх землях з VII ст. перад усім у Рэйнскай вобласці, пачынаецца пабудова так званых меравінгскіх бургаў, што было звязана з франкскай экспансіяй на правабярэжжа Рэйна. Гэта былі размешчаныя звычайна на старых умацаваннях латэнскага часу рэзідэнцыі прадстаўнікоў пануючай дынастыі, памерамі ў 2—8 га, з каменнымі палацамі і царквамі, якія з’яўляліся адміністрацыйнымі і рэлігійнымі апорнымі цэнтрамі ў захопленых землях. Ствараліся і цэрквы з франкскімі гарнізонамі, выяўленыя, напрыклад, у Цюрынгіі (таксама з VII ст.). Войны франкаў з саксамі парадзілі ў другой палове VIII ст. з’яўленне ў Саксоніі даволі аднатыпных гарадзішчаў малых памераў (звычайна 0,5 га). Многія з іх існавалі нядоўга і зніклі пасля параджэння саксаў. На іншых размяшчаліся франкскія гарнізоны і адміністратары — графы. Каралінгскія правіцелі пабудавалі ў другой палове VIII - першай палове IX ст. многа і іншых гарадзішчаў. Да канца IX ст. гэтыя паселішчы мелі даволі ўнушчальны выгляд. Часта яны размяшчаліся на месцах пакінутых “народных” бургаў (Brachmann, 1985. S. 460—462; 1985f, S. 223; Gensen, 1975; Grimm, 1958. S. 45—47; Mrusek, 1965. S. 9; Timpel, 1982. S. 293; Windemann, 1975).

З умацаваннем буйнога феадальнага землеўладання, асабліва з распаўсюджваннем імунітэту, буйныя бургі сталі рэзідэнцыямі не толькі вышэйшых прадстаўнікоў дзяржаўнай адміністрацыі, але і мясцовай улады. У франкаў, як вядома, гэты працэс пачаўся ў VIII ст. і найбольш інтэнсіўна адбываўся ў IX — X стст. Ва ўсходнефранкскім каралеўстве, якое выдзелілася пасля Вярдэнскага падзелу 843 года,

адзначаныя працэсы таксама ішлі, хаця і менш актыўна з-за больш позняга (у параўнанні з франкамі) уступлення на шлях феадалізацыі. У X ст. распаўсюджваюцца так званыя “пфальцы” — магутныя імператарскія бургі з 1–2 пераграддзіямі. З пачаткам у X ст. “Дранг нах Остен” аналагічныя бургі і пфальцы з’яўляюцца і на славянскіх землях, прычым часта на месцах старых славянскіх гарадзішчаў. У XI ст. характар бургаў мяняецца. Знікаюць старыя магутныя драўляна-земляныя кальцавыя валы і паяўляюцца каменныя бургі — замкі меншых памераў, з палацамі — радавыя рэзідэнцыі буйных землеўладальнікаў. Гэта адлюстроўвае ўсталяванне поўнага феадальнага панавання на месцах — наступленне феадальнай раздробленасці (Jankuhn, 1957. S. 176; Janssen, 1975. S. 234—235; Timpel, 1979. S. 349). Так паступова разглядаемыя гарадзішчы з раннефеадальных цэнтраў дзяржаўнай улады ператварыліся ў цэнтры буйных феадальных уладанняў. Як і ў заходнеславянскіх землях, па форме і памерах дзяржаўна-адміністрацыйныя цэнтры мала адрозніваліся ад рэзідэнцый буйных землеўладальнікаў, што адлюстроўвала ўласцівае феадалізму зрастанне дзяржаўнай і прыватнай улад.

З XI ст. у германскіх землях распаўсюджваюцца і іншая, новая форма гарадзішчаў — невялікія рыцарскія замкі. Яны часта вырасталі з феадальных двараў, што з’яўляліся на старых абшчынных гарадзішчах у IX — X стст. Выкарыстоўваліся і запустэлыя каралінгскія бургі. Асноўны тып гэтых замкаў — так званыя “мотте” (нямецк. - моль) — жылая вежа-данжон вышыней у XI — XII стст. 6–9 м. Яны будаваліся на халмах, часта штучных і акружаліся валам і ірвом. Многія падобныя мотте былі настолькі малымі, што мелі толькі адзін пакой з камінам, а гаспадарчыя пабудовы размяшчаліся асобна, па-за умацаваннямі. З цягам часу такія гаспадарчыя двары таксама ўмацоўваліся і пераўтвараліся ў пераграддзі. У XI ст. многія мотте былі драўляна-стаўбавой канструкцыі. Затым распаўсюдзіліся каменныя. Памеры, магутнасць умацаванняў і узровень добраўпарадкаванасці залежалі ад наяўнасці ва ўладальнікаў сродкаў. Праіснавала асноўная маса мотте да таго часу, калі рыцарства пачало губляць свае значэнне (Grimm, 1958. S. 136—171; 1966. S. 60; Herrmann, 1960. S. 74—103; 1986. S. 211—232; Janssen, 1965. S. 155—183; 1975. S. 234—235; 1983. S. 315—316; Mrusek, 1965. S. 20; Müller-Wille, 1966; Timpel, 1982).

Такім чынам, розныя тыпы, формы і памеры германскіх гарадзішчаў дастаткова наглядна прадэманстравалі шлях сацыяльнага развіцця ад эпохі ваеннай дэмакратыі да развітога феадалізму. Дастаткова выразна выдзяляюцца 2 векі. Першая — VIII ст. (на Рэйне — з VII ст.) — з’яўленне і інтэнсіўнае распаўсюджванне рэзідэнцый адміністрацыйных вярхоў (пад моцным уплывам франкскай дзяржавы): дру-

гая — XI ст. — пачатак масавага будаўніцтва мотте — рыцарскіх замкаў. Рознастайнасць функцый бургаў VIII — XI стст. сведчыць аб дынаміцы працэса станаўлення і распаўсюджвання розных элементаў феадальных адносін; дзяржаўных і прыватнаўласніцкіх, што адпавядае разуменню гэтага перыяда ў міжрэччы Рэйна-Эльбы як раннефеадальнага.

Блізкія працэсы, але з адрозненнямі, адбываліся з гісторыяй заходнеславянскіх гарадзішчаў. Як адзначалася, да пачатка XII ст. у іх складалася сістэма буйных умацаваных паселішчаў як рэзідэнцый князёў, прадстаўнікоў княскай адміністрацыі, вяльможных сямействаў. У XI — XIII стст. перавалодалі каралеўскія, княскія, епіскапскія гарадзішчы і умацаваныя рэзідэнцыі вяльмож. Служылы люд (у асноўным — воіны) размяшчаўся звычайна ў навакольных паселішчах. Памеры такіх гарадзішчаў былі рознастайнымі, ад 3 да 20 га. Заходнееўрапейскі ўплыў адлюстроўваўся ў распаўсюджванні, асабліва з XII ст., гарадзішчаў з вежамі-данжонаў, а таксама ў шырокім ужыванні з таго часу каменю ў будаўніцтве² (Fiala, 1975. S. 432—434; Hejna, 1961. S. 16; 1976, S. 286—287; 1978; Menclová, 1972. S. 130—167; Nekuda ..., 1981). Гэтае запазычванне адлюстравала і самасвядомасць уладальнікаў гарадзішчаў: адчуванне адзінства са сваімі сваякамі па саслоў'ю — заходнееўрапейскімі феодаламі. Росквіт будаўніцтва адзначаных гарадзішчаў прыходзіцца на XIII — XIV стст. Потым пачынаецца іх заняпад.

У XII — XIII стст. пачынаецца актыўнае будаўніцтва малых умацаваных рэзідэнцый-замкаў тыпу мотте (чesk. — градкі, твердзі). Яны уяўлялі звычайныя жылыя вежы вышыней да 4-х паверхаў, плошчай 10 — 100 кв.м. Спачатку перавалодалі пабудовы з дрэва і гліны, але з сярэдзіны XIII ст. сустракаюцца і каменныя замкі. Найбольшая колькасць гэтых замкаў адзначаецца ў XIII — XIV стст. (Bialeková, 1975; Durdik, 1978; Fiala, 1975; Grommicky, 1979; Guerquin, 1957; Habovštiak, 1969; Hejna, 1973; Kaletynowie ..., 1968; Kamieńska, 1966, 1971; Kašička, 1984, 1986; Menclová, 1972. S. 322, 427—434; Meřinský, 1981; Polla ..., 1981; Slivka, 1979; Šolle, 1984. S. 14).

З'яўленне такіх замкаў — яскравае сведчанне пачатку працэса драблення буйных, у тым ліку каралеўскіх уладанняў і масавага асядання на землю мелкай шляхты, якая раней знаходзілася ў світах вяльмож і жыла звычайна пры іх дварах. Цяпер яны атрымоўвалі за сваю службу зямлю і магчымасць будаваць асабістую сядзібу (Donat, 1983. S. 248—250; Menclová, 1972. S. 281—282, 311—322, 427—434; Nekuda, 1981. S. 15—61). Заняпад замкаў у XV — XVI стст. адлюстроўваў, як і на захадзе, падзенне уплыву рыцараў на грамадскае жыццё і канкрэтныя палітычныя калізій тых часоў.

Падсумуем. Як бачна, усе тры групы гарадзі-

шчаў — абшчынна-пляменныя, рэзідэнцыі значі і служылага слою адлюстроўвалі дынаміку складання класавага грамадства і дзяржавы. Калі абшчынныя гарадзішчы былі звязаны з першабытнымі ладам і не мелі слядоў дыферэнцыяцыі ў іх насельнікаў, дзве іншыя групы адлюстроўвалі абасабленне пануючых колаў, іх асяданне на зямлю. Працэс гэтага абасаблення пачаўся ў VIII — IX стст. і завяршыўся да XI ст. калі пануючыя слаі ужо былі кансалідаваныя і складалася ў розных варыянтах дзяржаўная улада. Пры гэтым шляхі выдзялення і абасаблення значі былі прыкладна аднолькавымі і ў заходніх славян і ў германцаў да франкскай экспансіі ў міжрэччы Рэйна-Эльбы. Але надалей археалагічныя помнікі зафіксавалі адрозненні. Калі ў германцаў з XI ст. пачынаецца масавае стварэнне рыцарскіх замкаў-мотте, у заходнеславянскіх землях працягваюць існаваць больш значныя рэзідэнцыі буйных землеўладальнікаў з ліку князёў, іх прыбліжаных і адміністратараў.

Асяданне на зямлю рыцараў-шляхты ў заходніх славян пачалося на 100 — 200 гадоў пазней. Чаму так адбылося?

Археалогія толькі фіксуе адзначаную храналагічную розніцу. Але адказ трэба шукаць у агульнагістарычных сведчаннях. Успомнім, што ў германцаў і ў славян (і не толькі заходніх), былі рознымі шляхі развіцця абшчыны, што, дарэчы, таксама, як паказана вышэй, было адзначана археалогіяй пры вывучэнні планіроўкі паселішчаў: ранняе выдзяленне сялянскіх сядзіб у германцаў і амаль на 1000 гадоў больш позняе складанне такіх сядзіб у заходніх славян. Ці не адсюль і розніца ў тэмпах феадалізацыі?

Адсутнасць на працягу 1 тыс. н.э. у славян сялянскіх сядзіб сведчыць і аб тым, што ў гэты час яшчэ і не стварыўся інстытут прыватнай уласнасці на зямлю тыпу германскага алода. У выніку, калі і ў славян, і ў германцаў прыкладна ў адзін і той жа час (VII — IX стст.) пачалі выдзяляцца пануючыя вярхі, яны аказаліся ў розных варунках. У германцаў ужо існавала традыцыя адчужэння зямлі, што умацоўвала палажэнне не толькі буйных, але і сярэдніх, і мелкіх землеўладальнікаў на дзяржаўнай службе. У славянскім жа грамадстве такіх традыцый яшчэ не было. Таму служылы элемент пры князях і буйных вяльможах як бы павіс у воздухе, бо не меў правоў на зямлю і доўга вымўшаны быў цясніцца на княскіх і вяльмоскіх староў. У выніку пануючы слой апынуўся ў даволі абмежаваным матэрыяльным стане. Адсюль больш марудныя тэмпы феадалізацыі ў славянскім асяроддзі. Гэтаму спрыяла і больш згуртаваная вясковая абшчына. Бо позняе (у параўнанні з германцамі) выдзяленне сядзіб спрыяла і больш маруднаму складанню маёмаснай дыферэнцыяцыі сярод сялян, якая да XI — XII стст. у археалагічных матэрыялах практычна не праяўлялася, тады як у германцаў яна адзначаецца з III ст. н.э. (Bialeková, 1975; Donat, 1980. S. 83; 1983. S. 707—708; Durdik,

1978). Магчыма, правыя Ё. Херрманн і П. Донат. якія лічаць, што прычыны адрознення шляхоў і тэмпаў феадалізацыі ў славян і германцаў звязаны з рознымі формамі зямельнай уласнасці. Магчыма, узнікненню германскага алоду паспрыяў і рымскі уплыў (Тржештык, 1987; Die Slawen ..., 1972. S. 84; Donat, 1980. S. 151—152; 1983. S. 707—707). Такім чынам, прычыны асноўных адрозненняў у шляхах пабудовы сярэднявечных цывілізацый дзвюх масіваў насельніцтва цэнтральнай Еўропы бачацца ў розных лёсах абшчыны.

Літаратура

- Беранова М. 1988. Славянская археология в Чехии в 1975—1985 гг. // Труды V МКСА. Т.2. Киев.
- Береш Ю. 1988. Современное состояние исследований славянских городищ в Восточной Словакии // Труды V МКСА. Т.2. Киев.
- Бялекова Д. 1985. Развитие форм поселений в Великой Моравии // Великая Моравия. её историческое и культурное значение. М.
- Гуревич А.Я. 1960. Некоторые вопросы социально-экономического развития Норвегии в I тысячелетии н.э. в свете данных археологии // СА, № 4.
- Закс В.А. 1986. Проблемы феодализма в скандинавских странах: формы социальной организации и правовые представления норвежского крестьянства в XI—XIII вв. Калинин.
- Майер В.Е. 1981. К истории взаимосвязи феодальной крепости и средневекового города в Германии с X по XV в. // Античный и средневековый город. Античная древность и средние века. Свердловск.
- Риер Я.Г. 1988. Становление феодальных отношений у западных славян в свете археологических данных // ВИ, № 10.
- Тржештык Д. 1987. Средневековая модель государства периода раннего средневековья // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. М.
- Шалковский П. 1987. Великоморавские городища Словакии // Труды V МКСА. М.
- Beranová M. 1975. Zemedelská výroba v 11—14 století na území Československa. Praha.
- Bialeková D. 1975. Pobedim. Slovanské hradisko a sídliska z 9 storočia. Nitra.
- Bohač Z. 1973. K některým geografickým aspektům středověkého osídlení v našich zemích // HG, № 10.
- Brachmann H. 1975. Gösitz-Kesigesburch. Zur Geschichte der Hauptburg des sorbischen Stammes der Colodici // Simbolae Praehistoriae. Berlin.
- Brachmann H. 1978. Slawische Stämme an Elbe und Saale zu ihrer Geschichte und Kultur im 6. bis 10. Jahrhundert — auf Grund archäologischer Quellen // Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 32. Berlin.
- Brachmann H. 1982. Zum Ursprung und Entwicklung des feudalen Befestigungsbaues // ZFA. Jg. 16. No 2.
- Brachmann H. 1985. Der mittelalterliche Befestigungsbau. Untersuchungen zu Stellung und Funktion der Wehrbauten im Geneseprozeß der mittelalterlichen Feudalgesellschaft // EAZ. Jg. 26. H.3.
- Brachmann H. 1985a. Die sächsisch-fränkischen Auseinandersetzungen des Benestigungsbaues // ZFA. Jg. 19. № 2.
- Brankač J. 1964. Studien zur Wirtschaft und Sozialstruktur der Westslawen zwischen Elbe-Saale und Oder aus der Zeit von 9. bis zum 12. Jahrhundert. Bautzen.
- Buchvaldek M., Sláma J., Zeman J. 1978. Slovanské hradiště u Kozarovic. Praha.
- Bukowska-Gedigowa J., Gediga A. 1986. Wczesnośredniowieczny gród na Ostrówku w Opolu. Wrocław etc.
- Cnotliwy E., Nawroński T., Rogosz R. 1980. Grodziska wczesnośredniowieczne na ziemi pyrzyckiej // Slavia Antiqua. № 26.
- Čaplovič D., Hrubec J., Ruttkay A., Vallašek A. 1985. Stredoveké feudálne sídla na Slovensku a ich hospodárske zázemie // AH. No. 10.
- Čechy v době slovanské. 1984. Praha.
- Dąbrowska E. 1971. Wielkie grody w dorzeczu górnej Wisły — dróbe klasyfikacji // AP. R. XYI, Z. 1/2.
- Dąbrowska E. 1973. Wielkie grody dorzecza górnej Wisły. Wrocław etc.
- Dąbrowska E. 1978. Etapy kształtowania się osadnictwa grodowego i formowania organizacji grodowych u Słowian zachodnich we wczesnym średniowieczu // AP. R. XXIII. Z. 2.
- Die Slawen in Deutschland. 1972. Berlin.
- Die Slawen in Deutschland. 1985. Berlin.
- Donat P. 1978. Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa von 7. — 12. Jahrhundert // EAZ. Jg. 19. H.1.
- Donat P. 1980. Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa von 7. — 12. Jahrhundert: Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung. Berlin.
- Donat P. 1983. Die Landwirtschaft in der Zeit der Herausbildung und Festigung des Feudalismus in Mitteleuropa // ZFG. Jg. 31. H.8.
- Donat P. 1985. Siedlungsforschung und die Herausbildung des Bodeneigentums bei den germanischen Stämmen // ZFA. Jg. 19. H.2.
- Dostal B. 1978. Dvacet let archeologickeho výzkumu Břeclavi-Pohanska // VVM. № XXX.
- Dostal B. 1982. K časné slovanskému osídlení Břeclavi-Pohanska // Studia AU ČSAV. No. X/2.
- Dostal B. 1985. Břeclav-Pohansko ... Brno.
- Durdík T. 1978. Nástin vývoje českých hradů 12.—13. století // AH. No. 3.
- Fehring P., Günter P. 1973. Zur archäologischen Erforschung mittelalterlicher Dorfsiedlung in Südwestdeutschland // Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. Jg. 21. H.1.
- Fiala A., Habovštiak A., Štefanoviá T. 1975. Opevnené sídliská z 10.—13. storočia na Slovensku // AR. R. 27.
- Fialová H., Fiala A. 1966. Hradý na Slovensku. Bratislava.
- Gardawski A. 1966. Z sagadnień kultury wczesnego średniowiecza południowej Polski // Rocznik Lubelski. T.9.
- Gardawski A. Chodlik. 1970. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy. Wrocław etc.
- Gensen R. 1975. Frühmittelalterliche Burgen und

- Sledlungen in Nordhessen // Ausgrabungen in Deutschland. N.2. Mainz.
- Górska I., Paderewska L., Pyrgala J., Szymański W. 1976. Grodziska Mazowsza i Podlasia. Wrocław etc.
- Grebe K. 1976. Zur frühslawischen Besiedlung des Havelgebiete // Veröffentlichungen des Museum für Ur- und Frühgeschichte Potsdam. Bd. 10. Berlin.
- Grimm P. 1958. Die vor- und frühgeschichtlichen Burgwälle der Bezirke Halle und Magdeburg. // Handbuch Vor- und frühgeschichtlichen Wall- und Wehranlagen. Teil 1. Berlin.
- Grimm P. 1966. Der Beitrag der Archäologie für die Erforschung des Mittelalters // Probleme des frühen Mittelalters in archäologischer und historischer Sicht. Berlin.
- Grimm P. 1977. Zum Verhältnis von Dorf, Hof und Burg in Nordwestthüringen im 12./13. Jahrhundert // Archäologie als Geschichtswissenschaft. Studien und Untersuchungen. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte. N.30. Berlin.
- Gringmuth-Dallmer E. 1983. Die Entwicklung der frühgeschichtlichen Kulturlandschaft auf dem Territorium der DDR unter besonderer Berücksichtigung der Siedlungsgebiete. Berlin.
- Grommicki J. 1979. Mittelalterliche Ritterburgen in Polen // Reporte du III - e Congrès d' Archéologie Slave. N.1. Bratislava.
- Guerquin B. 1957. Zamki Śląskie. Warszawa.
- Haarnagel W. 1979. Die Grabung Feddersen Wierde. Methode, Hausbau, Siedlungs- und Wirtschaftsformen sowie Sozialstruktur. Wiesbaden.
- Habovštiak A. 1969. Stredoveké dediny vo svetle doterajšieho historicko-archeologického vyskumu na Slovensku // Agrikultura. No. 8.
- Habovštiak A. 1972. Stredoveké hrádky na Slovensku // Vlastivedný časopis. R. XXI.
- Habovštiak A. 1979. Burgwälle im mittleren Grantal in der Slowakei // Rapports du III - e Congrès Internationale d' Archéologie Slave. N.1. Bratislava.
- Hejna A. 1961. České trzve. Praha.
- Hejna A. 1973. K počátkům opevněných středověkých sídel // VVM. R. XXV. Č. 3.
- Hejna A. 1976. Venkovská opevněná sídla 10.—13. století v Čechách // AR. R. XXV111. Č. 3.
- Hejna A. 1978. Drobná opevněná sídla v Čechách a jejich mesto v sídlistním vývoji 10.—13. století // AH. No. 3.
- Hejna A. 1985. Drobná opevněná sídla doby přemyslovské v okolí Libice n. ř. a v českém středním Polabí // Sborník Národního muzea v Praze. Historia. Sv. 39. Č. 1—2.
- Hensel W., Legiejewicz L. 1962. Metoda archeologiczna w zastosowaniu do badań nad wsią i miastem wczesnośredniowiecznym w Polsce // AP. T.7. No. 2.
- Herrmann J. 1960. Die vor- und frühgeschichtlichen Burgwälle Gross-Berlins und Bezirkes Potsdam. Berlin.
- Herrmann J. 1965. Kultur und Kunst der Slawen in Deutschland von 7. bis 13. Jahrhundert. Berlin.
- Herrmann J. 1966. Tornow und Vorberg. Berlin.
- Herrmann J. 1967. Gemeinsamkeiten und Unterschiede im Burgenbau der slawischen Stämme westlich der Oder // ZFA. No.1.
- Herrmann J. 1968. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder / Neisse und Elbe. Berlin.
- Herrmann J. 1986. Burgen und Befestigungen des 12. und 13. Jhr. in landesherlicher Siedlung in der weiyeren Umgebung von Berlin // ZFA. Jg. 20. No. 1.
- Hilczerówna Z. 1967. Dorzeczce górnej i środkowej Odry od VI do początku XI w. Wrocław etc.
- Hilczerówna Z., Urbańska-Łosińska A. 1970. Rozwój terenów osadniczych u schyłku starożytności i w wczesnym średniowieczu w południowej części wojewódstwa zielonogórskiego // Studia nad początkami i rozplanowaniem miast nad środkową Odra i dolną Wartą. Zielona Góra.
- Historia kultury materialnej Polski w zarysie. N.1. 1978. Wrocław etc.
- Hollnagel R. 1971. Die jungslawische Inselsiedlung im Hohen Sprenger See bei Dudinghausen, Kr. Güstlów // AuF. Bd. 16. I. 4.
- Hołowinska Z. 1956. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Bonikowie w powiecie kościańskim. Poznań.
- Jamka R. 1961. Osadnictwo grodowe na Śląsku w świetle metody izarytmicznej // Slavia Antiqua. N.8.
- Jankuhn H. 1957. Geschichte. Schleswig—Holteins. Neumünster.
- Jankuhn H. 1969. Dorf, Weiler und Einzelhof in der Germania Magna // Siedlung, Burg und Stadt. Studien zu ihren Anfängen. Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte. 25. Berlin.
- Janssen W. 1965. Königshagen. Ein archäologisch—historischer Beitrag zur Siedlungsgeschichte des südwestlichen Harzvorlandes. Hildesheim.
- Janssen W. 1975. Studien zur Wüstungsfrage im fränkischen Altsiedelland zwischen Rhein, Mosel und Eifelnordrand. Tt. 1, 2. Köln.
- Janssen W. 1983. Die Bedeutung der mittelalterlichen Burg für die Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Mittelalters // Das Handwerk in vor- und frühgeschichte Beiträge. Göttingen.
- Jastrzębski S. 1988. Badania weryfikacyjne na drodziskach w Ewopole, woj. Lublin i Dołhotece, woj. Biała Podlaska // Sprawozdania archeologiczne. N. Ő.
- Kaletynowie M. i T., Łodowski J. 1968. Grodzisko wczesnośredniowieczne wojewódstwa wrocławskiego. Wrocław etc.
- Kamińska J. 1953. Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa. Łódź.
- Kamińska J. 1966. Grodziska stożkowate śladem posiadłości rycerskich XIII—XIV wieku // Prace i materiały muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi. Seria archeologiczna. N.13.
- Kamińska J. 1971. Grody Polski środkowej w organizacij wczesnopaństwowej // Ibid. N.18.
- Kamińska J. 1971f. Mittelalterliche Ritterburgen in Polen // Veröffentlichungen der österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte. Bd. 5.
- Kašička F. 1984. Tvrze středních Čech. Praha.
- Kašička F., Nechvátal B. 1986. Tvrze a hrádky na Strokonicku // AH. No. ...
- Kaźmierczyk J. 1966. Z badań nad grodami i miastami wczesnego średniowiecza na Śląsku // AP. T.10. Z. 2.
- Kowalenko W. 1938. Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnośredniowiecznej. Poznań.
- Kramarek J. 1969. Wczesnośredniowieczne grodziska ryczyńskie na Śląsku. Wrocław etc.

- Kudrnač J. 1969. Die ältesten slawischen Burgwälle in der Tschechoslowakej // Siedlung, Burg und Stadt. Studien zu ihren Anfängen. Berlin.
- Kudrnač J. 1979. Die Anfänge der slawischen Burgwälle in Böhmen // Raports du III-e Congres International d' Archeologie Slave. T.1. Bratislava.
- Kunysz A. 1968. Grodziska w wojewódstwie Rzeszowskim // Materiały i sprawozdaniu rzeszowskiego ośrodka archeologicznego za rok 1966. Rzeszów.
- Kurnatowska Z., Łosińska A. 1983. Werifikacja grodzisk wielkopolskich na pótetku // FAP. Vol. 32 (1981).
- Kurnatowszy Z. i S. 1972. Perspektywy badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym w Wielkopolsce // Problemy badań archeologicznych Polski północno—zachodniej. Poznań.
- Labuda G. 1975. O formach osadnictwa wczesnośredniowiecznej wsi polskiej // KHKM. No. 23.
- Lańk T. 1967. Organizacja grodowo—prowincjalna w Polsce XI i początków XII w. // Studia z dziejów osadnictwa. T.5.
- Łaszczewska T. 1975. Polska środkowa w okresie wędrowek ludów i w początkach wczesnego średniowiecza // Prace i materiały Muzeum archeologicznego w Łodzi. Seria archeologiczna. No. 22.
- Leciejewicz L. 1968. Uwagi o problematice badań nad osadnictwem Europy środkowej we wczesnym średniowieczu // Studia z dziejów osadnictwa. T.6.
- Łodowski J. 1971. Z badań nad wczesnośredniowiecznym budownictwem obronnym na Śląsku środkowym // Acta Universitatis Wroclaviensis. № 142. Studia Archeologiczne. T. 4.
- Łodowski J. 1980. Dolny Śląsk na początku średniowiecza (VI—X w.). Wrocław.
- Łosiński W. 1964. Osadnictwo plemienne Pomorza (VI—X wiek). Wrocław. Mapa grodzisk w Polsce. Wrocław etc.
- Marschalleck K. 1954. Burgenprobleme zwischen Elbe und Oder // Frühe Burgen und Städte. Berlin.
- Menclová D. 1972. České hrady. Praha. T.1.
- Meřinský Z. 1966. Morava v 10 století ve světle archeologických nálezů // PA. R. 77.
- Meřinský Z. 1981. Přehled dosavadního statu výzkumu fortifikací II až 16 století na Morave a ve Slesku // AH. No. 6.
- Mruzek H.J. 1965. Thüringische und Sächsische Burgen. Leipzig.
- Müller-Wille M. 1966. Mittelalterliche Burghügel "Motten" im nördlichen Rheinland // Beiheit der Bonner Jahrbücher. Bd. 16. Köln.
- Nekuda V., Unger J. 1981. Hrádky a tvrže na Moravě. Brno.
- Novotný B. 1963. Výzkum velkomoravského hradiště "Pohanska" u Nejdka na Cednickém ostrove // PA. R. LIV.
- Novotný B. 1975. Moravské úděly a jejich raně feudální centra v 11—13 století // AR. R. 27. Č.5.
- Olczak J., Siuchniński K. 1976. Typologia wczesnośredniowiecznych grodzisk Pomorza śródowego // Slavia Antiqua. T. 23.
- Parczewski M. 1986. Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi we wschodniej cześci polskich Karpat // Acta archaeologica carpathica. T. 25.
- Plaček M. 1986. Hrady v horním povodí Svatky // AH. No. ...
- Pleinerová I. 1975. Břežno. Vesnice prvňich Slovanů v severozápadních Čechah. Praha.
- Podwińska Z. 1971. Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wczesniejszym średniowieczu. Wrocław etc.
- Porzeziński A. 1975. Zasielanie Pomorza Zachodniego w VI—VII wieku n. e. w świetle dotychczasowych wyników badań archeologicznych // Slavia Antiqua. T. 22.
- Poulik J. 1975. Mikulčice sídla a pevnost knížat velkomoravských. Praha.
- Poulik J. 1986. K otázce vzniku předvelkomoravských hradišť // SA. R. 36. Č. 1.
- Přehled dějin Československa. 1980. Praha. D. 1. Kn. 1.
- Rozwój osadnictwa w rejonie Burzenina nad Wartą od VI do XIV wieku. 1970. Wrocław etc.
- Seyer H. 1977. Die Burg in Berlin-Blankenburg und die altslawische Besiedlung des Niederen Barnim // Archäologie als Geschichtswissenschaft Schriften zur Ur- und Frühgeschichte. No. 30. Berlin.
- Seyer H. 1987. Berlin im Mittelalter. Berlin.
- Slivka M. 1979. Opevněné sídla drobné středovekej šľachty v oblasti stredovekeho Šariša // NO. No. 31. Prešov-Košice.
- Schuldt E. 1978. Burg und Siedlung von Groß Raden. Schwerin.
- Schuldt E. 1979. Ausgrabungen von Burgen und Siedlungen im Stammesgebiet der Warnower // Rapports du III-e Congrés International d' Archeologie Slave. T. 1. Bratislava.
- Staňa Č. 1972. Velkomoravské hradiště Staré Zámky u Lišně // Monumentorum Tubela. T. 8. Bratislava.
- Steuer H. 1979. Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa // Geschichtswissenschaft und Archäologie. Sigmaringen.
- Struve K. W. 1975. Ziel und Ergebnisse von Untersuchungen auf drei slawischen Burgwällen Ostholsteins // Ausgrabungen in Deutschland 1950—1975. T.3. Mainz.
- Szymański W. 1966. Przyczynek do badań nad problematyka grodzisk stożkowatych // KHKM. No. 16.
- Szymański W. 1967. Szeligi pod Plockiem na początku wczesnego średniowiecza. Wrocław etc.
- Szymański W. 1983. Beiträge zum Problem der Entstehung von Burgen bei den Slawen // AP. T. 21—22.
- Šolle M. 1966. Srařá Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechah. Praha.
- Šolle M. 1966f. Zur gesellschaftlich—geschichtlich Entwicklung der westslawischen Burgwälle nach archäologischer Forschung // Vznik a počatky Slovanů. T. 6.
- Šolle M. 1968. O základních vývojových stadiach zapadnoslovanského hradiška podle českého výzkumu // I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej. T. 4. Warszawa etc.
- Šolle M. 1977. Hradisko u Mšena // PA. T. 68.
- Šolle M. 1984. Staroslovanské hradiško: Charakteristika, funkce, vývoj a význam. Praha-Vyšehrad.
- Štěpánek M. 1967. Die Entwicklung der Burgwälle in Böhmen von 8. bis 12. Jahrhundert // Siedlung und Verfassung Böhmen in der Frühzeit. Wiesbaden. 1967.
- Timpel W. 1979. Archäologische Quellen zur Funktion mittelalterlicher Befestigungsanlagen // Burg und Stadt in

Geschichte und Gegenwart. Wissenschaftliche Zeitschrift. Jena. Bd. 28.

Timpel W. 1982. Gommerstadt. Ein hochmittelalterlicher Herrnsitz in Thüringen. Weimar.

Turek R. 1956. Nový slovanský výzkum v Čechach // Vznik a počatky slovanů. T. 1.

Turek R. 1963. Archeologie a historie — dnes a hitra // ČSĚH. T. XI.

Turek R. 1985. Problematike Libického Hradiska // Sbornik Národního muzea v Praze. Historie. Sv. 39. Č. 1—2.

Unversagt W., Schuldt E. 1963. Teterow. Ein slawischer Burgwälle in Mecklenburg.. Berlin.

Vaňa Z. 1969. Die slawischen Burgwälle im Nordwesten Böhmens und ihr gegenwärtigen Forschungstand // Siedlung, Burg und Stadt. Studien zu ihren Anfängen. Berlin.

Velinský T. 1985. K současnému stavu poznání slovanského hradiště v Maline obec Kutná Hora // Sbornik Národního muzea v Praze. Historie. Sv. 39. Č. 1—2.

Wędzki A. 1966. Rozwój osadnictwa i podziały

teritorialne ziemi łądzkiej do końca XIV wieku // Slavia Antiqua. T. 13.

Weidemann K. 1975. Untersuchungen zur Kultur- und Siedlungsgeschichte Norddeutschlands im frühen Mittelalters // Ausgrabungen in Deutschland 1950—1975. H. 3. Mainz.

Zaniklé středověké vesnice v ČSSR ve světle archeologických výzkumů. 1971. Díl. 1. Uherske Hradiště

Žemlička J. 1980. Vývoj osídlení dolního Poohří a Českeho středohoří do 14. století. Praha.

Заўвагі

¹ У асобных выпадках сховішчы вядомы і пазнее. У Цюрынгіі яны адзначаны і ў X — XII стст. (Grimm, 1977. S. 439; Timpel, 1979. S. 349.

² Як вядома, каменнае абарончае будаўніцтва было стымулявана вынікамі мангольскага нападу ў сярэдзіне XIII ст.